

HISTÒRIA DEL PAISATGE DE LA COMARCA DE LA SELVA

Xavier Fàbregas i Comadran

Suro de dos peus, pelat i amb pelagrí, en una solana de gresa (Riudarenes)

INTRODUCCIÓ

El paisatge és un concepte relativament recent, encara que els geògrafs han estudiat històricament el medi físic que el conforma, relleu, aigües, clima i vegetació, des de sempre i a tot arreu; a Catalunya concretament: Solé Sabarís *et al.* (1958, 1964), Vilá Valentí (1968), Vilá Valentí – Capel (1970), Bover (1975), Panareda – Boada (1975), Pla (1978), Lorman – Planas (1987), Panareda *et al.* (1989), ...

El paisatge segons el Conveni Europeu del Paisatge (European Landscape Convention, 2000) és “un àrea, percebuda per la col·lectivitat, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció de factors naturals i humans”.

<https://rm.coe.int/16802f80c6>

La ciència del paisatge és una disciplina nova i un tema de recerca d'actualitat. L'anàlisi i la intervenció del paisatge han estat estudiats des de diferents punts de vista per geògrafs, historiadors, ecòlegs, biòlegs, botànics, enginyers forestals, arquitectes paisatgistes i urbanistes, artistes i escriptors, De Bolós (1992), Navés Viñas *et al.* (2005), Martínez de Pisón (2009), Montserrat (2009), Vilà-Valentí (2010) i Barbadillo (2016), entre d'altres, algun d'ells concretament el paisatge de Catalunya.

En relació amb el paisatge i la biodiversitat, Pardo de Santayana *et al.* (2014, 2018a, 2018b, 2018c) han referit els coneixements tradicionals relatius a la biodiversitat a Espanya, en els seus inventaris.

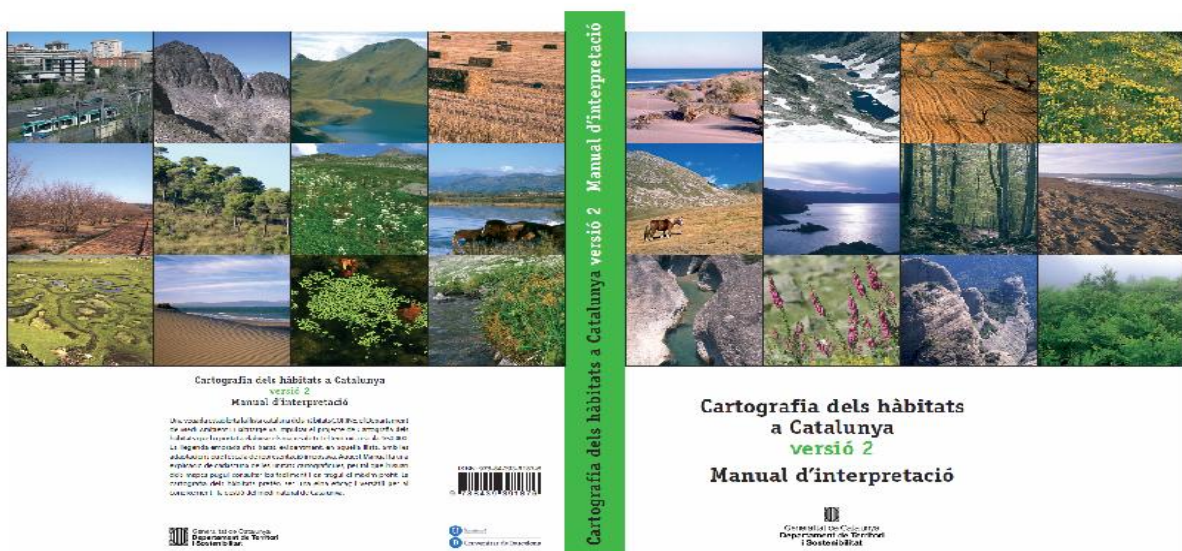
Diversos investigadors, González (1983), Matas (1986), Montserrat (1989), Llobet (1990), Rueda – Tura (1995), Serra i Feu (1997), Diego Vives *et al.* (1998), Rams – Tarrés (2001), Boada (2002, 2003), Tarrés – Rams (2002), Llovera (2002), Baylina *et al.* (2006), Junquera (2006), Ferré (2007), Fugarolas – Vilà (2007), Otero *et al.* (2007), Panareda (2006, 2007), Boada *et al.* (2008), Piqueras *et al.* (2008), Rangil (2008, 2009 i 2011), Roigé – Estrada (2008), Gordi (2009), Guitart Mas *et al.* (2009), Fugarolas – Pla (2011, 2011b) i l'Observatori del Paisatge (2016)

<http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs.php>

han descrit i analitzat els paisatges naturals i rurals de contrades de la comarca de la Selva i properes: les Guilleries, el Montseny, el Montnegre, l'Ardenya-Cadiretes, les Gavarres, ...

En el Catàleg de Paisatges de Catalunya (2016), la comarca de la Selva es troba repartida en les unitats de paisatge de: la Plana de la Selva, les Guilleries, l'Ardenya-Cadiretes, la Baixa Tordera, la Serra de Marina i el Baix Montseny.

Dels paisatges de Catalunya, els seus hàbitats específics han estat detallats i cartografiats per Carreras – Ferré (2014).

Pel que fa a la flora de la Selva, Llensa de Gelcen (1945) fa inventari de la flora d'Hostalric i rodalies. Als anys 1950, el botànic Oriol de Bolós estudià el paisatge vegetal de la comarca (Figueras – Llinàs, 2011).

Pel que fa a la política ambiental, a les darreries del segle XX, i amb la intenció de preservar sobre tot l'estany, es redactà el Pla especial de protecció del medi natural i del paisatge de l'estany de Sils, la riera de Santa Coloma i els turons de Maçanet (Diego *et al.*, 1998),

http://agricultura.gencat.cat/web/.content/mn_medi_natural/mn15_espais_naturals_protegits/documents/plans_aprovats_definitivament/fitxers_estatis/estany_sils_riera_santa_coloma_turons_macanet.pdf

com a desenvolupament del Pla d'Espais Naturals (PEIN).

EVOLUCIÓ DEL PAISATGE A LA COMARCA DE LA SELVA

Gordi (2009) resumeix els principals esdeveniments forestals a les terres gironines de la segona meitat del segle XX. Parla de dues davallades demogràfiques a les zones de muntanya (mitjan segle XIX) i a les valls i alta muntanya (1950-1969) de Girona, de l'increment del bosc i de l'aparició de nous usos del sòl, que inicien "la fi dels masos com a forma d'organització de l'espai rural". Als anys quaranta i cinquanta els pagesos van afavorir l'aprofitament de llenyes i carbó vegetal i eliminaven els pins. Amb l'aparició dels combustibles fòssils, l'ús d'aquests productes disminuï radicalment i l'explotació dels pins per a papereres i serradores prengué el relleu, augmentant les masses de coníferes a partir dels anys seixanta.

Rueda (2011) explica que la comarca de la Selva és a l'extrem nord de la Depressió Prelitoral catalana. És una gran fossa tectònica limitada per falles que la separen les serralades Litoral i Prelitoral que l'envolten, amb planes a les zones baixes que formen un corredor natural entre muntanyes. Els materials de la Serralada litoral són roques granítiques (amb dics de roques filonianes -quars-), que es degraden en superfície en l'anomenat sauló o gresa. També hi han roques metamòrfiques (pissarres i esquists) i afloraments basàltics (mantells o colades). A l'holocè, el clima era fred (glacial) i predominaven els espais oberts amb bosquets de pi roig, ginebró, bruc, alzina i boix, segons les anàlisis antracològiques i palinològiques, encara que l'acidesa dels sòls en dificulta la seva conservació. Quan esdevé més càlid (període atlàntic), l'avellaner i el roure s'expandeixen per aquests espais oberts, formant una roureda de roure martinenc amb pi, alzina i suro a la costa i amb til·ler, avellaner i boix a l'interior. Aquesta cobertura arbòria s'estén, excepte pels aiguamolls de les zones planes, rodejades de verns, gatells, pollancre i salzes. Excepte el cérvol, les mateixes espècies animals eren caçades per l'home: senglar, cabirol, guineu i marta. Quan comença el període subboreal, el clima es torna més fred i sec. Al Paleolític mitjà es confirma la presència de pi, suro i castanyer al Puig Marí, aquesta darrera espècie, indicadora d'un clima més humit.

En època ibèrica i romana, segons Llinàs - Merino (2011), el clima de la comarca era similar als dels períodes immediatament anteriors i posteriors. El sedentarisme afavorí als turons, valls i plana, la desforestació (artigatge) d'àrees properes a les poblacions, que es transformaren en camps de conreu (cereals i lleguminoses), pastures per bovins i ovins, i a la serralada litoral en vinyes i oliverars. Boscos i aiguamolls s'estenien pel fons de la depressió selvatana.

A l'edat mitjana, Mallorquí (2011) refereix el corredor de la Selva i el Vallès, com a zona de contacte entre la vegetació mediterrània i la eurosiberiana. A l'alta edat mitjana es fan a les parts altes de les Guilleries, rompudes de bosc per fer cereals i la vinya es generalitza a tot arreu al segle X. S'estableixen contractes de comanda ramaders, principalment d'oví, en parròquies properes a Girona, com Riudellots, Sant Andreu Salou i Aiguaviva. Al període 1354-1383, els masos de les Gavarres produeixen bruc, llenya i arboç per la seu bisbal de Girona. També s'exploten els boscos de Lloret i el carbó de Tossa es ven per mar a Barcelona. El desenvolupament del comerç marítim, sobretot al segle XV, amplia el tràfic de carbó i fusta de Tossa cap a Sant Feliu de Guíxols, Barcelona i València. Durant la crisi baix medieval, es passa dels mercats rurals selvatans al voltant de Girona, a àrees de producció especialitzades: cereals a la plana i productes forestals a les Guilleries i serralades litorals. La fusta del Montseny, Montnegre i Corredor s'utilitzava en la construcció de vaixells a Barcelona.

A l'edat moderna, Borrell (2011) cita el frare cistercenc francès Bartholomé Joly, que descriu l'any 1603 la plana de la Selva, amb camps, vinyes, pins, alzines i suros, dels quals s'aprofitava les glans i també l'escorça. Al segle XVI i XVII, el bosc selvatà, castanyer, suro i alzina, amb la immigració francesa del XVII, augmentà l'explotació dels castanyers i l'aparició dels roders. A Viladrau i Arbúcies es tallaven avets, pins i roures per fer embarcacions. El 1627 es dicta una circular per protegir els boscos (Arbúcies, Santa Coloma, l'Esparra i Sant Feliu de Buixalleu) i dedicar-los a la construcció naval. El motiu era evitar la seva tala i que els fessin "la corretgeta" per treure'n la saba i fer trementina, doncs morien. També es prohibí tallar arbres al Montseny i les Guilleries per fer dogues per a bótes. El 1788, Antonio Ponz descriu

que els boscos d'Hostalric i Riudarenes proveïen de llenya i carbó Barcelona i els seus voltants; les grans rouredes de Sant Hilari, Arbúcies, Viladrau, Riells, Amer i tota la comarca, les nogueres d'Arbúcies i Sant Hilari, les castanyedes de Santa Creu d'Horta i els roures penols de Riells no podien proveir la gran demanda de bótes del país. L'any 1770 es cultivà àmpliament a Riudarenes, la planta del sen, de la qual se'n feia un purgant molt buscat, la "poció angèlica". S'amplià la superfície de terres conreades, amb vinya i olivera a les muntanyes i als al·luvions amb l'inici de l'assecamment de l'estany de Sils. El 1740 s'indica la seva extensió amb la col·locació de fites. El 1775 s'acaba la dessecació de l'estany.

Històricament i contràriament a l'increment actual de la superfície forestal, la gran desforestació que patí Catalunya al segle XVI, per la crema i tala de boscos al Montseny, Pirineus i Tortosa per motius de prevenció d'assalts de bandolers i militars de construcció de galeres a les drassanes de Barcelona per l'Armada espanyola, produí aleshores una disminució de la pluviometria, constatada pels polítics d'aquells temps, que veien minvar a finals del segle les pluges i les collites de blat; era el que en deien els virreis, *la esterilidad de los tiempos* (Reglà, 2012).

Borrell (2011) segueix explicant que als segles XVI i XVII es comercialitza el suro de la Selva i el Baix Empordà en brut, de Tossa cap a València. A Tossa, el 1739, hi ha la referència de tres tapers francesos que ja fan taps per vi, aiguardent i xampany. El fort increment de la producció de suro selvatà i empordanès s'iniciarà a principis del segle XVIII. A mitjans d'aquest segle, a l'Esparra es documenten contractes d'arrendament de boscos per, exclusivament, pelar suro. Al Montseny i les Guillerries, el castanyer esdevé un arbre de gran interès econòmic, per la creixent demanda de la seva fusta per múltiples aplicacions. Zamora, al 1790, esmenta la importància de la fusta a Joanet, Sant Hilari i Osor. Al mercat de Santa Coloma, el més important de la comarca, es venia fusta, pinyons i pomes per a Maó, València, Cartagena i Cadis. Durant aquests segles XVI, XVII i XVIII, des de Tossa, Lloret, Blanes i Sant Feliu, es porta llenya, carbó i suro a València. També avellanes, castanyes i carn de porc salada.

Altres referències històriques confirmen la demanda de suro als segles XVI i XVII. La proximitat de les suredes (Alberes, Gavarres, Ardenya i Montseny) estava lligada al lloc de transformació del suro. El domicili del taper o un taller i una dotzena d'operaris era l'espai de treball protoindustrial d'aleshores (Alvarado, 2009).

A l'edat contemporània, Pérez (2011) destaca la importància de la producció forestal (llenya i suro) i de fruits (avellanets, castanyes, nous i pomes) destinats als ports de la costa selvatana, cap a la resta de Catalunya i Espanya. Seguint la trajectòria iniciada el segle anterior, els grans propietaris forestals d'Arbúcies, Osor, Sant Hilari i Santa Coloma comencen a treure bons beneficis dels seu boscos. Als pobles de muntanya, l'aparició de la ramaderia bovina obliga al conreu pel proveïment de farratges. És l'època d'esplendor de les grans cases pairals selvatanes de muntanya: el Sobirà i ca'n Iglésias (Osor); el Soler de Mansolí (Sant Hilari); l'Aulet, can Blanc i el Regàs (Arbúcies). A Santa Coloma, a banda del mercat setmanal de dilluns, es celebraven, a la plaça del Firal, dues fires ramaderes i forestals desaparegudes al primer terç del segle XX, una per Sant Macià (24 de febrer) i per Sant Salvador (18 de març). El 1840, una forta inundació tornà a cobrir tot l'antic estany, creant problemes en l'agricultura i la salut pública. La dessecació definitiva de l'estany de Sils s'inicià el 1846 i s'acabà el 1851. Aleshores els pagesos van començar a conrear les noves terres guanyades i finalitzaren els problemes sanitaris. A mitjan segle, les drassanes de Blanes, Lloret i Tossa utilitzaven fusta dels boscos de Vilobí, Riudellots i Caldes.

Segons Moré (2011), el comerç de cabotatge de tossencs cap a Barcelona, Vilanova i la Geltrú i Alacant i de lloretencs cap a Alacant (fusta, pomes i castanyes) era de gran importància econòmica. Marsella, Seta i, especialment la fira de Bellcaire, eren destinacions per la pesca salada i les panes i taps de suro. A les primeries de la segona meitat de segle, Lloret transportava carbó, com a principal producte de cabotatge. En aquest segle, la desforestació del bosc propiciada per l'explotació de fusta, carbó i suro, amb la gran expansió de la indústria surera, incideix en el paisatge selvatà.

Segons Domènech (2011), l'explotació del bosc augmenta els llocs de treball de roders, serradors, pinyonaires, esclopers, carboners, etc. Els rodells i fusta de poll d'Hostalric i Arbúcies eren carregats per mar cap a València.

Les suredes i l'època d'esplendor del suro

Segons Alvarado (2009), diferents autors valoren, amb metodologies i conclusions diverses, la importància històrica del sector industrial surer a Catalunya. Al 1842, Medir comptabilitza 434 fàbriques de taps. Al 1862, Giménez Guted, 152 fàbriques amb 3.796 obrers. Al 1865, Pérez Quintanilla 7.769 obrers a Girona, que elaboraven uns 8.000 taps setmanals. Al 1892, Vila Saglietti fa esment de 783 fàbriques als partits judicials de Girona, amb 10.493 obrers. Al darrers terç del segle XIX comencen a aparèixer les primeres fàbriques de grans dimensions, amb més de 500 treballadors. Al 1900, Medir cita 615 fàbriques amb 13.000-15.000 treballadors, en 37 poblacions catalanes. Cap al Montseny però, la competència d'altres espècies forestals, amb bons rendiments econòmics també (castanyer per dogues i rodells, alzina per carbó, fustes i llenyes), feien que la producció de suro i el nombre d'obradors de taps, principalment a Santa Coloma, Arbúcies i Hostalric, foren més escassos i/o tardans, respecte a altres viles de marina de la Selva i de comarques veïnes. A aquest fet, s'ha d'afegir les molt dolentes vies de comunicació terrestres durant tots aquests segles i la importància aleshores del comerç de cabotatge (Blanes, Lloret, Tossa, Sant Feliu i Palamós). Pel que fa a la producció, Martínez Quintanilla indica que al 1819 es pelaven a Girona, 45.000 quintals de suro, que s'incrementen fins el 125.000 del 1865. Vila Saglietti remarca que s'arriba als 184.000 quintals al 1892.

L'època de màxima esplendor de la indústria del suro va ser a finals del segle XIX i principi del XX, quan l'Empordà i la Selva van esdevenir els principals productors de suro, com a matèria primera. Palafrugell i Palamós eren els centres tapers més importants i Sant Feliu de Guíxols, el port exportador més rellevant. El periodista Gaziel, de família tapera, afirma que l'any 1881 hi havia 1.000 fàbriques. Els tapers van ser de filiació política federal a l'època artesanal i anarquista a l'època industrial (Pablo, 2006). Al 1904, les indústries taperes pateixen una primera crisi, agreujada

després per l'inici de la Primera Guerra Mundial, que apuntillà el sector (Domènech, 2011).

Segons Carles (2011), fins la Guerra Civil, l'explotació del bosc (carbó, fusta de castanyer, castanyes) era l'activitat principal, encara que a Anglès, Arbúcies i Osor hi havia indústria i mineria. Durant la guerra, amb la revolució social, es confiscaren diverses explotacions forestals i agrícoles. Els comitès revolucionaris de les Guílleries estaven dominats per gent d'oficis de bosc: roders, boters i carboners. Els més violents foren els d'Osor i de Riudarenes. La crisi del suro, amb una indústria tapera en total regressió, és clara a partir del final de la Guerra Civil (Doll, 2011).

Els arbres de ribera i la populicultura

La Populicultura moderna ha estat una bona oportunitat econòmica pels propietaris de terrenys amb aigua a prop. A Catalunya, la producció de fusta de pollancre és significativa a les comarques del nord-est (Selva, Empordà i Baixa Tordera) i a les terres de regadiu de Ponent. Les plantacions de pollancre i plàtans a les vores de rieres, estanys o recs han estat un cultiu històric a la comarca de la Selva.

Fàbregas (2020) resumeix segons Llensa de Gelcen (1943), els inicis i la ubicació de la populicultura catalana a les conques de la Tordera, del Ter i del Fluvià, a la primera meitat del segle XIX. Segons Llensa de Gelcen (1943), la cronologia de les plantacions i de l'ús de les diferents varietats antigues de pollancre és la següent, de les quals únicament perdura plantada actualment, amb fidels adeptes, la polla del Canadà:

- 1835. Polla vella del país o de Ramió. Conca mitjana de la Tordera.
- 1870-1872. Poncella. Conca inferior i mitjana de la Tordera.
- 1885-1890. Polla de la Carolina. Amèrica del Nord.
- 1914. Polla d'en Mainou o d'Ultramort. Conca del Ter i del Fluvià.
- 1922. Polla negra d'en Ramilans. Conca del Fluvià.
- 1922-1923. Polla del Canadà.
- 1965-1970. Bordils. Conca del Baix Ter.

- Vimera o polla vimera. Endèmica de la conca preinferior de la Tordera.

En el mateix treball, Llensa de Gelcen defineix la seva principal àrea d'estudi: la Tordera inferior, la riera d'Arbúcies, la riera de Massanes i la riera de Santa Coloma. La zona analitzada comprèn els municipis de Sant Feliu de Buixalleu (inclou Gaserans i Grions), Raminyó (Ramió), Hostalric, Maçanet de la Selva, Fogars de Tordera (de la Selva), Tordera i Massanes. Maçanet, Massanes, Fogars i Tordera són els termes amb més ha plantades. L'autor destaca que les pollancredes de l'Empalme a Massanes són les de més anomenada. Comptabilitza 455 ha plantades de pollancredes a 400 peus/ha, en total, 180.000 pollancredes.

Llensa de Gelcen (1945) també classifica el Gènere *Populus* en diferents espècies i híbrids:

- *P. alba*: alba, arbre blanc. Normalment conreat.
- *P. tremula*: alba borda, trèmol. Prou escàs i sempre aïllat.
- X *P. canescens* Smith: alba borda. Híbrid de *P. alba* i *P. tremula*.
- *P. carolinensis* Fougèr: polla carolina, carolina, poll carolí. Originàri d'Amèrica septentrional i aquí conreada en camps, com altres pollancredes. [Són els arbres que identifica Prudenci Bertrana a *L'encís d'una marrada*, prop de l'Hostal de l'Arrupit].
- *P. canadensis* (Desf.) Mönch: polla del Canadà, Canadà. Conreada a la comarca amb notables resultats.
- *P. carolinensis* x *P. nigra* Dode: polla d'en Mainou. Conreada com les anteriors.
- *P. nigra* L.: polla borda, poll bordissot, poll gavatx. És el prototipus asilvestrat de l'espècie, que habita torrents i llocs frescals del bosc.
- *P. nigra* L. ssp. *bisattenuata* Asch. et Graebn: polla de Bordils. Conreat en grans extensions a la regió, per la seva fusta.
- *P. nigra* L. ssp. *Dodeana* Asch. et Graebn: polla d'en Ramilans. Conreada a prop de l'Empalme. [Procedent de la conca del Fluvià; encara que Can Ramilans és un mas de Massanes].

- *P. nigra* ssp. *typica* Beck: poncella, polla poncella. Es creu autòctona de la comarca. Conreada.
- *P. nigra* L. ssp. *flexilis* Asch. et Graebn: polla vimera. Espontània i rarament conreada.
- *P. nigra* ssp. *typica* x *P. pyramidalis* Rozier?: semblaria ser la polla vella del país, antigament conreada a la regió.

Vista de les plantacions d'arbres de ribera, des de la plaça dels Bous d'Hostalric. Al fons, el Montnegre (Ramió)

CONCLUSIONS

A la Selva, els boscos i les plantacions de pollancre i plàtans al pla i de pins a la muntanya són històricament un gran valor natural, paisatgístic i econòmic d'aquest país. Els tècnics forestals destaquen la major superfície de sureda de la Selva (24.175 ha), respecte a les altres comarques productores gironines, el Baix Empordà, l'Alt Empordà i el Gironès (Tusell – García, 2008). La Selva és doncs una comarca destacada, des de un punt de vista forestal.

En aquests paisatges de la Selva, el clima mediterrani amb freqüents boires, afavoreix el creixement de les plantes. A muntanya, els sòls són silicis amb descomposició granítica (sauló o gresal), mentre que al pla i les valls, són al·luvials. Aquestes condicions, junt amb el relleu i la hidrografia, fan que hi hagi un mosaic de vegetació i gran diversitat d'espècies (de mediterrànies a centreeuropees, atlàntiques i subalpines), en un espai molt reduït. El *Quercetum* és el més destacable. Aquestes condicions naturals propicien una comarca amb una llarga tradició d'explotació forestal, del bosc i dels seus fruits (González, 1983).

Però a diferència d'Olot, no hi ha una escola pictòrica paisatgista de la Selva, però des de la literatura, sobre la comarca de la Selva (el seu nom indica perfectament la percepció i interpretació de la seva natura), dos novel·listes catalans han descrit i reflexionat sobre el seu paisatge: els boscos de suros,

***[...] Allí el caduc camí ral pren un aspecte de feresta
monotonia realment imposant. Cel i arbres;
hora darrera hora fent camí encaixonat
entre espesses suredes; les soques ajuntant-se
sempre en l'horitzó [...] els suros vorers inclinats
com fantasmes, vers l'espai lliure,
formen una volta angoixosa d'una foscor intensa.
I més endins, pels costats, la vista es perd
en un laberíntic encreuament de troncs i branques. [...]***

els sots i els estanys (Bertrana, 1965)

***[...] aquells fondals, plens de reclots, d'insòlites boscúries,
de vestigis lacustres, de terres vulcanitzades, de sorres falses,
de llots i aigües verdes tan condormides que
difícilment podríeu endevinar cap a on s'escorren, [...].***

i les pollancredes (Pla, 2004)

***[...] Passat Sant Celoni comencen les arbredes
de pollancredes. La Tordera i totes les rieres que hi aflueixen
creen arbredes de pollancredes. [...]
[...] encara que l'arbreda necessiti un espai pla i tingui
una alineació perfecta, d'un perspectivisme matemàtic,
no conté cap element de caprici ornamental i decoratiu.
[...] al país de les arbredes -situat grosso modo entre
Sant Celoni i Riudellots- [...].***

L'estany de Sils, amb les típiques plantacions d'arbres de ribera al fons (2021)

REFERÈNCIES

- ALVARADO COSTA J. 2009. El negoci del suro a la comarca de la Selva. Del segle XVIII a mitjan segle XX. Centre d'Estudis Selvatans. Santa Coloma de Farners.
- BARBADILLO SALGADO F. J. 2016. Manual para observar e interpretar paisajes. Tundra. Almenara.
- BAYLINA M., BOADA M., RODOREDA G. 2006. El sot de Bocs. Terra de vinyes. Sant Celoni-Montnegre. Natura i Societat 1. Publicacions de la Rectoria Vella. Ajuntament de Sant Celoni. Sant Celoni.
- BERTRANA P. 1965. Obres completes. Biblioteca Perenne. Vol. 20. Editorial Selecta. Barcelona.
- BOADA M. 2002. El Montseny. Cinquanta anys d'evolució dels paisatges. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- BOADA M. 2003. Boscos de Catalunya. Història i actualitat del món forestal. Brau. Figueres.
- BOADA M., MAYO S., MANEJA R. 2008. Els sistemes socioecològics de la conca de la Tordera. Institució Catalana d'Història Natural (IEC). Barcelona.
- BORRELL I SABATER M. 2011. L'edat moderna. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 355-458). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- BOVER ARGERICH J. 1975. Cataluña y sus comarcas. Fondo Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Barcelona. Barcelona.
- CARLES I UTSET F. 2011. La Segona República. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 649-684). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- CARRERAS J., FERRÉ A. 2014. Cartografia dels hàbitats de Catalunya. Versió 2. Manual d'interpretació. Departament de Territori i Sostenibilitat. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- DE BOLÓS, M. 1992. Manual de ciencia del paisaje. Teoría, métodos y aplicaciones. Masson. Barcelona.
- DIEGO VIVES F., FONTBOTÉ I RUBIÓ J., GRAU I TORT S., LLADÓ I FONT F., PUJOLRIU I FONT L., CARCELLER I ROQUÉ X. 1998. Pla especial de protecció del medi natural i del paisatge de l'estany de Sils, la riera de Santa Coloma i els turons de Maçanet. Direcció General de Patrimoni Natural. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- http://agricultura.gencat.cat/web/.content/mn_medi_natural/mn15_espais_naturals_protegits/documents/plans_aprovats_definitivament/fitxers_estatics/estany_sils_riera_santa_coloma_turons_macanet.pdf
- DOLL I PETIT R. 2011. El franquisme (1939-1975). En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 685-723). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- DOMÈNECH I MONER J. 2011. L'època de la Restauració. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 591-633). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- EUROPEAN LANDSCAPE CONVENTION. 2000.
- <https://rm.coe.int/16802f80c6>
- FÀBREGAS I COMADRAN X. 2020. Els pollancre i la populicultura a Catalunya, segons Llensa de Gelcen (1941-1949)
- https://ddd.uab.cat/pub/estudis/2020/233111/MFDllensa_a2020.pdf
- FIGUERAS I CAPDEVILA N., LLINÀS I POL J. 2011. Introducció. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 19-28). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- FUGAROLAS I MASÓ J., VILÀ I CAMPS J. 2007. Fogars de la Selva, temps ha. Fugarolas i Masó-Vilà i Camps Editors. Fogars de la Selva.
- FUGAROLAS I MASÓ J., PLA I MASSAGUER J. 2011a. Grions història i memòria gràfica. Ajuntament de Sant Feliu de Buixalleu. Sant Feliu de Buixalleu.
- FUGAROLAS I MASÓ J., PLA I MASSAGUER J. 2011b. Sant Feliu de Buixalleu en el temps. Ajuntament de Sant Feliu de Buixalleu. Sant Feliu de Buixalleu.
- GONZÀLEZ I PLANAGUMÀ E. 1983. La Selva: una comarca de llarga tradició forestal. Quaderns de la Selva. Núm. 1, pàg. 55-69. Centre d'Estudis Selvatans. Santa Coloma de Farners.

GORDI I SERRAT J. 2009. L'evolució del paisatge forestal a les terres gironines a la segona meitat del

- segle XX. Col·lecció estudis 13. Biblioteca d'Història Rural. Associació d'Història Rural de les comarques gironines-Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Històrica. Girona.
- GUITART MAS M., BOADA M., RODOREDA G. 2009. La vall de Fuirosos. El Montnegre profund. Sant Celoni-Montnegre. Natura i Societat 4. Publicacions de la Rectoria Vella. Ajuntament de Sant Celoni. Sant Celoni.
- JUNQUERA I SEGARRA X. 2006. Les Guilleries, l'esplendor d'una natura primitiva. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- LLENSA DE GELCEN S. 1943. Estudio botánico-forestal de los chopos (género Populus). Anales de la Escuela de Péritos Agrícolas y Superior de Agricultura y de los Servicios Técnicos de Agricultura. Vol. 3. Barcelona.
<https://www.raco.cat/index.php/AnalesAgricultura/article/view/233984/316069>
- LLENSA DE GELCEN S. 1945. Inventario razonado de la flora de Hostalrich y su comarca. Anales de la Escuela de Péritos Agrícolas y Superior de Agricultura y de los Servicios Técnicos de Agricultura. Vol. 5.
<https://www.raco.cat/index.php/AnalesAgricultura/article/view/225844>
- LORMAN J., PLANAS I. 1987. Geografía de Catalunya. Claret. Barcelona.
- LLOBET S. 1990. El medi i la vida al Montseny. Estudi geogràfic. Museu de Granollers-Agrupació Excursionista de Granollers. Granollers.
- LLOVERA I FONTANÉ J. 2002. La vida al Montnegre. Treballs de Recerca Local. Centre d'Estudis i Documentació del Baix Montseny. Ajuntament de Sant Celoni. Sant Celoni.
- LLINÀS I POL J., MERINO I SERRA J. 2011. La Selva a l'antiguitat. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 109-214). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- MALLORQUÍ GARCIA E. 2011. L'edat mitjana. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 217-351). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- MARTÍNEZ DE PISÓN E. 2009. Miradas sobre el paisaje. Biblioteca Nueva. Madrid.
- MATAS I BALAGUÉ, J. 1986. Els estanys eixuts. Quaderns de la Revista de Girona. Núm. 7. Sèrie: Guies (Núm. 4). Diputació de Girona-Caixa d'Estalvis Provincial. Girona.
- MONTSERRAT P. 1989. Flora de la cordillera litoral catalana: porción comprendida entre los ríos Besós y Tordera. Caixa d'Estalvis Laietana. Barcelona.
- MONTSERRAT RECODER P. 2009. La cultura que hace el paisaje. La Fertilidad de la Tierra. Estella.
- MORÉ AGUIRRE D. 2011. Comerç marítim a la Selva: mariners, negociants, indians i propietaris (1735-1920). En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), Història de la Selva (pp. 559-587). Història de les comarques gironines. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- NAVÉS VIÑAS F., GARCÍA SARRIÓN R., MARTÍNEZ CASAS C., RUIZ MARTÍNEZ B., BADÍA HIDALGO S., AROSEMENA DÍAZ G. 2005. Arquitectura del paisaje natural de la península Ibérica, islas Baleares y Canarias. Omega. Barcelona.
- OBSERVATORI DEL PAISATGE. 2016. Catàleg de Paisatges de Catalunya.
<http://www.catpaisatge.net/cat/catalegs.php>
- OTERO I., BOADA M., RODOREDA G. 2007. La vall d'Olzinelles. Els dominis de l'alzinar i la sureda. Sant Celoni-Montnegre. Natura i Societat 2. Publicacions de la Rectoria Vella. Ajuntament de Sant Celoni. Sant Celoni.
- PABLO J. 2006. El gran llibre dels oficis perduts. Edicions 62. Barcelona.
- PANAREDA CLOPÉS J. M., BOADA JUNCÀ M. 1975. Tot Catalunya. Geografia física il·lustrada. Caixa d'Estalvis Provincial de Barcelona - Diàfora. Barcelona.
- PANAREDA CLOPÉS J. M., RÍOS CALVET J., RABELLA VIVES J. M. 1989. Guía de Catalunya. Todos los pueblos y todas las comarcas. Caixa de Catalunya. Barcelona.
- PANAREDA J. M. 2006. La vegetació del Montnegre i el Corredor. Parc Natural del Montnegre i el Corredor. Inèdit.

- PANAREDA CLOPÉS J.M. 2007. *Descobrim el Montseny*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona.
- PARDO DE SANTAYANA M., MORALES R., ACEITUNO L., MOLINA M. (ed.). 2014. *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la Biodiversidad. Fase I: fichas*. MAPAMA. Madrid.
https://www.miteco.gob.es/es/biodiversidad/temas/inventarios-nacionales/pbl_lect_tcm30-164090.pdf
- PARDO DE SANTAYANA M., MORALES R., TARDÍO J., MOLINA M. (ed.). 2018a. *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la Biodiversidad. Fase II (1): fichas*. MAPAMA. Madrid.
https://www.miteco.gob.es/es/biodiversidad/temas/inventarios-nacionales/ict_2018_tomo1web_tcm30-448312.pdf
- PARDO DE SANTAYANA M., MORALES R., TARDÍO J., ACEITUNO L., MOLINA M. (ed.). 2018b. *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la Biodiversidad. Fase II (2): fichas*. MAPAMA. Madrid.
https://www.miteco.gob.es/es/biodiversidad/temas/inventarios-nacionales/ict_2018_tomo2web_tcm30-448313.pdf
- PARDO DE SANTAYANA M., MORALES R., TARDÍO J., ACEITUNO L., MOLINA M. (ed.). 2018c. *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la Biodiversidad. Fase II (3): fichas*. MAPAMA. Madrid.
https://www.miteco.gob.es/es/biodiversidad/temas/inventarios-nacionales/ict_2018_tomo3web_tcm30-448314.pdf
- PÉREZ I GÓMEZ X. 2011. *Economia i demografia de la Selva interior (el pla i la muntanya)*. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), *Història de la Selva* (pp. 547-558). *Història de les comarques gironines*. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- PIQUERAS S., BOADA M., RODOREDA G. 2008. *Vilardell i Sant Martí de Montnegre. El bosc mediterrani dens i les perxades de castanyer*. Sant Celoni-Montnegre. *Natura i Societat 3*. Publicacions de la Rectoria Vella. Ajuntament de Sant Celoni. Sant Celoni.
- PLA J. *Guia de Catalunya*. 1978. Destino - La Caixa. Barcelona.
- PLA J. 2004. *El quadern gris. Un dietari. Obra completa. Volum I. Destino*. Barcelona.
- RAMS E., TARRÉS J. 2001. *Les Guilleries*. *Quaderns de la Revista de Girona*. Núm. 91. Sèrie: Guies (Núm. 38). Diputació de Girona-Caixa de Girona. Girona.
- RANGIL D. 2008. *Històries i llegendes de l'any vuit*. *Recull de cultura oral del Montnegre (I)*. Rangil Editor. Romanyà/Valls. Capellades.
- RANGIL D. 2009. *Vògits, modolons i desfedors*. *Recull de cultura oral del Montnegre (II)*. Rangil Editor. Romanyà/Valls. Capellades.
- RANGIL D. 2011. *Piles i súties*. *Recull de cultura oral del Montnegre (III)*. Rangil Editor. Impremta Romanyà-Valls. Capellades.
- REGLÀ J. 2012. *Bandoleros, piratas y hugonotes*. Urgoiti. Pamplona.
- ROIGÉ X., ESTRADA F. 2008. *El mas al Montseny: la memòria oral*. Centre de promoció de la cultura popular i tradicional catalana. Barcelona.
- RUEDA I TORRES J.M. 2011. *Prehistòria*. En Figueras N., Llinàs J. (Eds.), *Història de la Selva* (pp. 31-105). *Història de les comarques gironines*. Vol. 6. Diputació de Girona. Girona.
- RUEDA J.M., TURA J. 1995. *El Montseny*. *Quaderns de la Revista de Girona*. Núm. 58. Sèrie: Guies (Núm. 26). Diputació de Girona-Caixa de Girona. Girona.
- SERRA I FEU R. 1997. *Comarques i subcomarques de Catalunya. La Selva*. Volum 6.5. *Agrupació Catalana Coldejou de Promoció Excursionista*. Mollerussa.
- SOLÉ SABARÍS L. *et al.* 1958. *Geografia de Catalunya. I Geografia general*. Enciclopedia Catalana Aedos, 4. Aedos. Barcelona.
- SOLÉ SABARÍS L. *et al.* 194. *Geografia de Catalunya. II Geografia comarcal*. Enciclopedia Catalana Aedos, 5. Aedos. Barcelona.
- TARRÉS I TURÓN J., RAMS I RIERA E. 2002. *Un viatge per les Guilleries i el Montseny*. Rafael Dalmau. Barcelona.

- TUSELL J.M., GARCIA R.M. 2008. Gestió de la sureda. Manual didàctic. Consorci Forestal de Catalunya-Fundació Territori i Paisatge de Caixa Catalunya. Santa Coloma de Farners.
- VILÀ VALENTÍ J. 1968. La Península ibérica. Serie: Geografía universal. Colección: Elcano la geografía y sus problemas. Ariel. Esplugues de Llobregat.
- VILÀ VALENTÍ J., CAPEL H. 1970. Campo y ciudad en la geografía española. Libros RTVE, 71. Biblioteca básica Salvat. Salvat - Alianza. Madrid.
- VILÀ-VALENTÍ J. 2010. El mas: una creació prepirinenca. In: El món rural a Catalunya. p: 53-66. Societat Catalana de Geografia- IEC. Barcelona.
- ZAMORA F. de. 1787. Diario de los Viajes hechos en Cataluña. Tomo 1º. Manuscrito. Nº de registro 18409. Biblioteca Nacional. Madrid.